

Martina Kuhnert

**FORMY I FUNKCJE STRONY BIERNEJ W POLSZCZYŹNIE
Z PERSPEKTYWY GLOTTODYDAKTYCZNEJ**

W artykule omawiane jest zjawisko istotne w nauczaniu języka polskiego średnio zaawansowanych. Są pewne problemy w gramatyce języka polskiego, które nigdy właściwie nie zostały do końca rozwiązane. Niektóre z nich mają wielkie znaczenie dla praktyki dydaktycznej, szczególnie dla nauczania języka polskiego jako obcego. Jednym z takich problemów jest strona bierna w języku polskim. Zanim jednak wskażę na istotne dydaktyczne aspekty związane z opisem strony biernej, muszę krótko wspomnieć o stronie biernej w języku polskim z językoznawczego punktu widzenia.

O istocie językowej kategorii strony biernej napisano dużo. Niestety dotychczas w językoznawstwie nie istnieje zadowalający opis lingwistyczny tego tematu. Językoznawcy zajmujący się stroną bierną są tak odmiennego zdania, że szczegółowe opisywanie stanu badań nie jest celowe. Dlatego chciałabym zwrócić uwagę na tych kilka aspektów problematyki strony biernej, które moim zdaniem mają znaczenie dla klasyfikacji tej kategorii.

Jeżeli porównujemy historię polskich badań nad kategorią strony biernej z badaniami w innych językach europejskich, możemy stwierdzić pewne tendencje ogólne:

1. Przez termin strona bierna rozumie się tylko formalnie określone struktury czasownikowe; w większości języków terminowi temu odpowiada struktura:

czasownik posiłkowy + imiesłów bierny

W języku polskim takie formalne użycie terminu strona bierna proponuje np. T. Brajerski¹. Do strony biernej zalicza konstrukcje:

być/bywać/zostać + imiesłów niedokonany/dokonany (-n-/-t-/-on-)

¹ T. Brajerski, *O polskiej stronie biernej*, Wrocław 1972, s. 31–39.

2. Przy opisie strony biernej uwzględnia się nie tylko aspekty formalne, lecz także i funkcjonalne. Określone morfemy charakteryzujące formę strony biernej i jej funkcje (znaczenie) są wyliczane. Tak jest np. w gramatykach polskich lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych. Formy i funkcje strony biernej zostają wymienione np. u Szobera²: „Strona bierna tworzy się przez złożenie imiesłowu biernego z odpowiednimi formami słów posiłkowych »być« albo »zostać«. Słowa posiłkowego »być« używamy w czasownikach niedokonanych, słowa »zostać« w czasownikach dokonanych”.

3. Pojęcie strona bierna rozpatrywane bywa także pod względem funkcjonalno-semantycznym. W badaniach zostają uwzględnione wówczas oprócz konstrukcji *czasownik posiłkowy + imiesłów bierny* jeszcze inne formy bezosobowe czasownika (chciałabym je nazwać *konstrukcjami z pasywnym komponentem znaczeniowym*), które mają podobne funkcje jak strona bierna. W językoznawstwie posiadają one różne nazwy, jak: *Varianten des Passiv, Aktivformen mit Passivbedeutung, Passivparaphrasen, Konkurrenzformen des Passiv*³. Kategoria strony biernej jest badana pod tym względem przede wszystkim w językoznawstwie rosyjskim. Kategorię strony biernej rozumie się jako człon (wyraz) diatezy, przy czym leksykalnie wyrażony wykonawca czynności (Agens) nie zajmuje stanowiska (pozycji) podmiotu.

Podobnie zagadnienie to ujęto w *Gramatyce współczesnego języka polskiego*⁴. Konstrukcje pasywne charakteryzowane są jako człon diatezy z odpowiednikiem:

Podmiot mianownikowy nie równa się wykonawca czynności:

$$(S_n = A_g)$$

W *Gramatyce...* czytamy: „diateza bierna, polegająca na podniesieniu »rangi« argumentu odpowiadającego obiektowi czynności względnie przyczynie doznania; podniesiony do rangi tematu argument reprezentowany jest w wyrażeniu zdaniowym przez mianownikowy podmiot [...]: *Samochód został wyremontowany przez...*; *Okolica jest omijana przez turystów [...]*. Mówiący ukazuje tu sytuację, o której mowa w danym wyrażeniu zdaniowym, z perspektywy wyróżnionego (przesuniętego na pozycję podmiotu) argumentu, a więc z perspektywy nietypowej z punktu widzenia naturalnej hierarchizacji argumentów. Argument o »randze« najwyższej z punktu widzenia naturalnej hierarchizacji zostaje tu niejako usunięty w cień albo nie jest w ogóle reprezentowany w wyrażeniu zdaniowym (jako nieistotny z punktu widzenia mówiącego): np. *Wasza szkoła będzie remontowana przez rok*, albo reprezentująca go grupa imienna występuje w pozycji syntaktycznej różnej od podmiotu (niepodmiotowej), np. *Ta książka jest chętnie czytana przez młodzież*.

² S. Szober, *Gramatyka języka polskiego*, Warszawa 1953, 1959.

³ Zob.: w bibliografii niemieckie prace na temat strony biernej.

⁴ *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, red. R. Grzegorzczkowa, R. Lasowski, H. Wróbel 1985, s. 137.

Czytając literaturę na temat strony biernej w języku polskim można stwierdzić, że polskie językoznawstwo przez długi czas nie odróżniało strony biernej czynnościowej od strony biernej rezultatywno-stanowej. Widać to u S. Szobera, Z. Klemensiewicza i W. Doroszewskiego. Nie ma rozróżnienia między tymi obu stronami biernymi, chociaż już w roku 1928 J. Rączy⁵ zwrócił uwagę na właściwości konstrukcji:

być + imiesłów dokonany (-n-/-t-/-on-)

Dotychczas jednak ogólne stwierdzenie W. Doroszewskiego, że „język polski unika strony biernej”⁶ odbija się w polskich gramatykach i przede wszystkim w podręcznikach do nauki języków obcych. Dzisiaj w Polsce jest wiele podręczników do nauki języka polskiego jako obcego, ale nie znalazłam wśród nich ani jednego, w którym zwraca się uwagę na fakt, że strona bierna wyrażana jest nie tylko przez połączenie form fleksyjnych czasowników:

być + czasownik niedokonany, lecz także przez: być + czasownik dokonany.

Powstaje pytanie: dlaczego? Czy język polski naprawdę unika strony biernej? Czy formy typu: *być + czasownik dokonany* nie mają znaczenia dla cudzoziemców uczących się języka polskiego?

Dopiero od lat sześćdziesiątych także i w Polsce poświęca się w opracowaniach więcej miejsca problemowi strony biernej rezultatywno-stanowej. Tak np. J. Puzynina⁷, M. Przygoda⁸ opierają się na pracy V. Klimonowej⁹ i W. Dudy¹⁰. Odróżniają oni dwie kategorie strony biernej:

Passivum staticum – Passivum actionis

strona bierna rezultatywno-stanowa(perfektowa) – strona bierna (czynnościowa)
Rozróżnienie między obu kategoriami strony biernej czynią także *Gramatyki współczesnego języka polskiego*, opierając się na wywodach J. Puzyniny. Wszystkie takie próby dokładnego opisu strony biernej w Polsce dotychczas niestety nie mają odzwierciedlenia w gramatykach i podręcznikach do nauki języka polskiego jako obcego. Tam stronie biernej poświęca się do dziś tak nieznaczną uwagę, jak gdyby jej znaczenie w języku polskim rzeczywiście było bardzo małe.

W tym krótkim wywodzie na temat kategorii strony biernej w językoznawstwie – szczególnie w językoznawstwie polskim – pokazano,

⁵ J. Rączy, *Kilka słów o stronie biernej*, „Język Polski” 1928, nr 1, s. 17.

⁶ W. Doroszewski, *Podstawy gramatyki polskiej*, Warszawa 1963, s. 238.

⁷ J. Puzynina, *Nazwy czynności we współczesnym języku polskim*, Warszawa 1969, s. 94.

⁸ M. Przygoda, *Predykatywne konstrukcje syntaktyczne z imiesłowem biernym dokonanym*, Zielona Góra 1976, s. 20.

⁹ V. Klimonova, *Konstrukcje imiesłowo-bierne z imiesłowem niedokonanym w języku polskim*, „Język Polski” 1960, nr 5, s. 135.

¹⁰ W. Duda, *Partizipiale Passivformen in der polnischen Gegenwartssprache*, [w:] ZfSL 17, 1972, s. 3.

że lingwistyczny opis kategorii *Genus verbi* i związany z tym opis kategorii strony biernej należy do trudniejszych i bardziej skomplikowanych problemów językoznawstwa ogólnego, a w szczególności językoznawstwa słowiańskiego. B. B. Vinogradov pisze, że kategoria ta „leúit... na samoj pograničnoj čerte meúdu gramatikoj, leksikologiej i frazeologiej, a v oblasti gramatiki – bliúe k sintaksisu predloúenija čem k morfologii slova”¹¹. A. V. Bondarko twierdzi: „Sloúnost’ problemy zaloga v ruskom i drugih slovjańskich jazykach v značitelnoj mere obuslovljena tem, čto opozicija aktiva i passiva okazyvaetsja soprjaúennoj so vtoroj zalogovoj opoziciiej – protivopostavljeniem vozvratnych – ne vozvratnych glagolov”¹².

Dlatego, że problem kategorii *Genus verbi* można rozpatrywać na różnych poziomach językowych, można go też odmiennie interpretować, można przyjąć różne środki językowe dla wyrażenia tej kategorii. To wszystko czyni wskazaną problematykę obszerną i bardziej skomplikowaną.

W swojej propozycji chcę przyjąć obok tradycyjnych form strony biernej (tych, które już z samej formy sygnalizują stronę bierną i także posiadają znaczenie pasywne, tzn. wszystkie formy imiesłowowe typu *zostać/być* + imiesłów dokonany/niedokonany (-n-/-t-/-on-) – te nazwę dalej „passiv”), także i środki językowe, które znaczeniowo mogą występować w funkcji strony biernej, chociaż ze względu na formę nie zaliczają się do strony biernej (dalej nazwę je Kpkz = konstrukcje z pasywnym komponentem znaczeniowym).

Teoretyczny punkt wyjścia pracy to rozpatrywanie form strony biernej i konstrukcji z pasywnym komponentem znaczeniowym („Kpkz”) pod względem funkcjonalno-semantycznym. Wychodzę od ustalenia, jakie funkcje pełnią te formy i konstrukcje w konkretnym zdaniu, żeby ustalić zakres różnych środków językowych.

Wszystkie analizowane w badaniach środki językowe posiadają wspólną semantyczną niezmienną – inwariant (*Invariante*). Leży ona na poziomie semantyczno-syntaktycznym zdania, dotyczy charakteru orzeczenia ze względu na jego treść. Wszystkie przyjmowane przeze mnie środki językowe do wyrażenia „pasywności” charakteryzuje dośrodkowy (*zentripetale*) kierunek działania. To znaczy działanie jest skierowane na uczestnika sytuacji (na wykonawcę czynności), ono nie wychodzi od niego. Ta podstawowa cecha wspólna pozwala na to, żeby wymienione środki językowe połączyć i badać w funkcjonalno-semantycznym mikropolu „pasywność”. Podaję więc formy i konstrukcje, które – jak uważam – należą do mikropola „pasywność”:

¹¹ B. B. Vinogradov, *Gramaticeskoje ucenije o slove*, [w:] *Russki jazyk*, 1972, s. 476.

¹² A. V. Bondarko, *K teorii polja v gramatike – zalog i zalogovost’*, [w:] *Vja*, No. 3, 1972, s. 31.

1. Formy strony biernej:

a) *passivum actionis* – strona bierna czynnościowa– *zostać/zostawać* + imiesłów dokonany (-n-/-t-/-on-)np. *List został napisany (przez ojca).**Niniejszym zostaje pan zwolniony z obowiązków.*– *być/bywać* + imiesłów niedokonany (-n-/-t-/-on-)np. *List jest przepisywany (przez ojca).**Lekarz wzywany bywał w nocy.*b) *passivum staticum* – strona bierna rezultatywno-stanowa (perfektowa)– *być/bywać* + imiesłów dokonany (-n-/-t-/-on-)np. *List był przepisany.**List bywał przepisany (np. bez błędów).*

2. Kpkz (konstrukcje z pasywnym komponentem znaczeniowym):

a) kongruentne konstrukcje z *się* (*kongruente reflexive się Konstruktionen*)np. *Książka się drukuje.*b) niekongruentne konstrukcje z *się* (*inkongruente reflexive się Konstruktionen*)np. *Książkę się drukuje.*c) niekongruentne konstrukcje z formami na *-no/-to* (*inkongruente -no/-to Konstruktionen*)np. *Książkę przeczytano.*

Wyżej wymienione formy i konstrukcje zaliczone do funkcjonalno-semantycznego mikropola „pasywność” zostały przeze mnie do tej pory zbadane ze względu na ich częstotliwość pojawienia się w dwu stylach językowych, mianowicie w języku pracy i w języku naukowym.

Czy ogólne twierdzenie W. Doroszewskiego, że „język polski unika strony biernej” jest dziś jeszcze aktualne? Czy istnieją znaczne różnice między dzisiejszymi i dawnymi czasami (tzn. przed reformami społecznymi) w częstotliwości występowania strony biernej? Słowa W. Doroszewskiego niezależnie od wszelkich „przełomów” u schyłku wieku sprawdzają się może w języku potocznym, ale chyba twierdzenie to nie dotyczy języka naukowego i języka prasy.

Moje badania prowadziłam na dwu typach tekstów – publicystycznych i naukowych. Źródła materiału badawczego to: różne artykuły z „Trybuny Ludu” (z roku 1985), z „Gazety Wyborczej” i z „Polityki” (z roku 1996), *Gramatyka współczesnego języka polskiego* (Warszawa 1985), *Metalurgia i odlewnictwo żeliwa* (Katowice 1976), A. Dąbrowska: *Eufemizmy współczesnego języka polskiego* (Wrocław 1993).

Ponad połowę wszystkich konstrukcji pochodzących z czterech badanych źródeł stanowi język prasy. We wszystkich źródłach stronę bierną wybiera się najczęściej, przy czym przeważa strona bierna czynnościowa typu *być* + imiesłów niedokonany (-n-/-t-/-on-). Język prasy i język naukowo-

-techniczny dają pierwszeństwo po formach strony biernej konstrukcjom z formą czasownikową na *-no/-to*. Niekongruentne konstrukcje z *się* są w porównaniu z nimi rzadkie. W tekście językoznawczym zaś, po formach strony biernej częściej występują konstrukcje typu *Książkę się drukuje*, ale rzadko konstrukcje z formą czasownikową na *-no/-to*.

W rezultacie badania pokazują, że stosunek między występowaniem form strony biernej i konstrukcji z pasywnym komponentem znaczeniowym jest zrównoważony.

Wszystkie badane źródła odróżniają stronę bierną czynnościową od strony biernej rezultatywno-stanowej, przy czym strona bierna perfektywa występuje tak często, jak strona bierna czynnościowa typu *zostać* + imiesłów dokonany (*-n/-t/-on-*).

Konstrukcji z *się* (kongruentnych i niekongruentnych) i konstrukcji z formą czasownikową na *-no/-to* często używa się tam, gdzie chodzi o ekonomię języka w formułowaniu zdania, przede wszystkim w języku prasy i równocześnie tam, gdzie nie chodzi o sprawcę danego zdarzenia albo nosiciela stanu, lecz o sam fakt zaistnienia określonej sytuacji (stanu, zdarzenia).

Po formalnym badaniu występowania polskich form strony biernej i konstrukcji z pasywnym komponentem znaczeniowym w języku prasy i w języku naukowym można stwierdzić, że w tym typie tekstów opisywane formy i konstrukcje są bardzo ważne komunikatywnie, a ich frekwencja jest duża. Na podstawie wyników badań można stwierdzić, że w języku polskim istnieje rozróżnienie między stroną bierną czynnościową i stroną bierną rezultatywno-stanową. Obok form strony biernej język polski rozporządza innymi środkami językowymi, które mogą wyrażać pewne znaczenie pasywne w konkretnym zdaniu.

Jakie funkcje pełnią takie konstrukcje konkretnie w danym zdaniu, czy i na którym miejscu mogą występować synonimicznie z formami strony biernej, to wszystko muszą wykazać dalsze badania.

Mimo że badania miały jedynie sondażowy charakter, pewne jest jednak jedno, że w przyszłości trzeba zwrócić większą uwagę na formy strony biernej i konstrukcje z pasywnym komponentem znaczeniowym w podręcznikach do nauki języka polskiego jako obcego z wyraźnym oczywiście przypisaniem ich do tekstów niepotocznych. Dokładny lingwistyczny opis form strony biernej jest bardzo ważny dla potrzeb glottodydaktyki. Dla cudzoziemca stanowią one bowiem dużą trudność w uczeniu się języka polskiego, są źródłem błędów.

LITERATURA

- Aleithe R., *Die funktional-semantische Kategorie der Diathese des Russischen in Konfrontation mit dem Deutschen unter besonderer Berücksichtigung des Mikrofeldes der Passivität*, Dresden 1990
- Bondarko A. V., *K teorii polja w gramatike – zalog i zalogovost*, [w:] Vja No. 3
- Brajerski T., *O polskiej stronie biernej*, Wrocław 1972
- Czarnecki T., *Bemerkungen zum deutsch-polnischen Zustandspassiv*, [w:] *Linguistische Studien* 102, Berlin 1982
- Doroszewski W., *Podstawy gramatyki polskiej*, Warszawa 1963
- Duda W., *Zu den Zustandsformen im Polnischen*, [w:] *Linguistische Arbeitsberichte*, Leipzig 1978
- Duda W., *Die partizipialen Passivformen in der polnischen Gegenwartssprache*, „Zeitschrift für Slawistik” t. 17, z. 3
- Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, red. R. Grzegorzczkova, R. Laskowski, H. Wróbel, Warszawa 1984
- Helbig G., Wiese E., *Probleme der beschreibung und Konfrontation des Passivs (Deutsch-Polnisch)*, [w:] *Studien zum deutsch-polnischen Sprachvergleich. Linguistische Studien*, Leipzig 1983
- Helbig G., Heinrich G., *Das Vorgangspassiv*, Leipzig 1972, 1978
- Helbig G., Kempter F., *Das Zustandspassiv*, Leipzig 1973, 1978
- Klimonova V., *Konstrukcje imiesłowowo-bierne z imiesłowem niedokonanym w języku polskim*, „Język Polski” 1960, z. 5
- Müller D., *Grammatische Kategorie und Sprachvergleich an ausgewählten Beispielen der Wiedergabe deutscher Passivformen im Polnischen*, [w:] *Linguistische Studien* 37, Berlin 1977
- Przygoda M., *Predykatywne konstrukcje syntaktyczne z imiesłowem biernym dokonanym*, Zielona Góra 1976
- Puzynina J., *Nazwy czynności we współczesnym języku polskim*, Warszawa 1969
- Rączy J., *Kilka słów o stronie biernej*, „Język Polski” 1928, z. 1
- Szober S., *Gramatyka języka polskiego*, Warszawa 1953, 1959
- Vinogradov B. B., *Gramaticeskoje ucenije o slove*, [w:] *Russki jazyk*, Moskva 1972